

վերջին խօսքիս վրայ այնչափ շատ չեմ ծանրանար, վասն զի Երուսաղէմեան հրատարակութեան մէջ կը պակսի, բայց առաջնոյն ոյժը մեծ է, մանաւանդ երբ վարդան «փառաւոր աշակերտ» կը կոչուի, որովհետեւ անոր պէս անձ մը ինքզինքն այսպէս պիտի չգովէր:

Դ. Ի վերջոյ պիտի յաւելում թէ Նետողաց պատմութեան մէջ կան դէպքեր, որոնք 1279—1271էն ետքը հանդիպած են եւ այս միջոցին վարդան արդէն վախճանած էր:

Այսպէս ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին ապացոյցներ ունինք գրութեանս հեղինակ Արեւելցին վարդան դնելու:

Արդ ո՞վ է հարազատ գրիչն երկիս: Հ. Չամչեան¹ եւ անոր հետեւելով Բ. Պատկանեան², Բրոսէ³, Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան⁴, Զարբանէլեան⁵ եւ Ալիշան⁶ մատենական գրիչը կ'անուանեն Մաղաքիա արեղայ:

Անձ մը, որուն պատմութիւնը թանձր քողով ծածկուած է: Վարդան, իրական եւ Ստ. Օրբէլեան, որոնց կը պարտինք Յ. Վանականի աշակերտներու անունները, չեն յիշեր Մաղաքիա անուն անձ մը: Չամչեան թէ ինչ աղբիւրէ գիտէ զայն, այդ ինձի կը մնայ անծանօթ:

«Նետողաց պատմութեան» հեղինակն ապրած ըլլալու է ժամանակ մը առ ոտս Վանականի եւ ապա քաշուած վայր մը ու հոն օգտուելով վարդանի եւ իրական պատմութիւններէն ու Միխայէլի թարգմանութեան կցուած յիշատակարանէն գրած է թաթարաց պատմութիւնը՝ հիւսելով իւր անձնական փորձառութիւններն ու ծանօթութիւնները: Լեզուն եւ ժամանակակից պատմագիրներու համաբաժին յարգանքն առ Հեթում թագաւոր (1224—1268) եւ կոստանդին Վաթողիկոս եւ սէրն առ Յովհաննէս Վանական ու անոր աշակերտները կ'ապացուցանեն թէ գրութիւնս ԺԳ.—ԺԴ. դարու գործք է: Նոյն ապացոյցը կ'ընձեռէ եւ Նիւթը:

Պատմագրութիւնս ունի իւր յատուկ արժէքն ու կարեւորութիւնը: Թաթարական պատմութեան համար մանաւանդ շատ թանկարժէք է եւ չահաւետ:

¹ Պատմ. Հոյ. Ա, էջ 16. Գ. 187:

² Հմմտ. իրենց թարգմանութիւնները:

³ Հետազոտութիւնք, էջ 239:

⁴ Պատմ. Հայկ. դպ. հտ. Բ, 1878, էջ 152:

⁵ Հայապատմութիւն Ա., էջ 278:

Ձեռագիրներ կը գտնուին Վենետ. Միխիթ. Հայրերու քով եւ Երուսաղէմ:

Հրատարակութիւնն ունեցած է երկու անգամ ի Պետերբուրգ 1870, յերուսաղէմ 1870ին:

Թարգմանութիւններ կատարած են Բրոսէ գաղղիներէն 1851ին, իսկ ռուսներէն լեզուա Պատկանեան 1871ին:

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Հարսնականութիւն)

2. Ժողովրդական աւանդութիւն:

Արայի Երբ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան զրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը¹, զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով կարենցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ Մշոյ Հայերէն գաւառաբարբառներով խառն ըլլազանազան գաւառաբարբառներով է հրատարակուելուն՝ Լալայեանց պատշաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չդնել՝ ի հարկէ առանց զրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու աստութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարուշատ հետաքրքրական փափկազգաց եւ նակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորու-

¹ Աղբ. Հանդէս, Թիֆլիս 1902, էջ 44—59:

Թիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելու, զերաբերուիլ աւանդակէպիս, որ հաւանորէն կեղծեք է, ուրիշ ոչինչ:

Զրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ Թագաւորը Մուսուլ քաղաքը, որ է Նինուէ: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալեղարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի ղրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ ղընքն երիտասարդացընել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Սակայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երէց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վան, որ Շամիրամի մայրաքաղաքն է եղբոր ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դեւեր են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելով կը յաջողե բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երէց եղբոր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է եւ անունը Զուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ զրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դեւը տակաւին դուրս ըլլալուն՝ Արան կը հարցընէ աղջկան՝ «Այսօր որ կողմն է գնացել նա»: «Դէպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետեւցընէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ», Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ կը տանին կը հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու, արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենազօր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ընեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամէտ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն անձնաստիճան լուսաւոր երեւոյթ վիշապ-

ներէ եւ դեւերէ կը հաշտուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի ղընքն եւ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Զուարթ, վայ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռանաս հօգդ էլ, ինձ էլ: Երբեք կը պատասխանէ Արայ, թող վկայ լինին աստուածները, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից»: Զուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ ալեղարդ ծերի մը: Արա կը խոստանայ կատարել իր բազմաքն ու կը մեկնի: Ար հասնի վերջապէս ծերունոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան ինդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թուշուշ իր թեւով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Զորորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրդել: Բայց ես քեզ խոստացայ չմնասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մեք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կ'ամենալք, կ'ընդունինք, նրանք դեւեր են: Կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար»: Ապա կը հրամայէ որ քոյր եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չտր բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ՝ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ զուարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, թախիծն երեսին»: Ամէնէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով գոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ ղընքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր: Նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ»: Արան աքպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կուացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (= համբուրեց) եւ իւր մատանին ղընելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ եւ շտապով

հեռացաւ ննջարանից: Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մտնեցել է իրեն», իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշաներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը»: Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արիւնը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա էր, որ տեսայ, այն ինչ թուում էր որ ձեռքիցս թոցրի»: Ապա զօրք ժողուած էր որ պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած էր: Արամի խորհուրդ կու տայ չպատեւելով. «Ուշ է, հայրիկ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի քան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք» նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի: ... միայն ինձ թոյլ տուր մենակ, անդէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի չարձակէ, արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց գաւն ու Հայոց զօրքը»: Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հօգույ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծաղուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն Կերկորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրաժարէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն մայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը, բարձրագի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բարձրահասակ եւ անմման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք»: Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ կոծով ու ողբով զինքը կը թաղէ:

Աւանդակէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս գիցաբանական դժբերմաբարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են, ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն դատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցնելը, որ Ողիսեւսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցնէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդա-

կան անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործք է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր զրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ բար աշխարհագրական դիրքով եւ կամ կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբ որ եւ է մերձակորութիւն մը կամ նմանութիւն մը եւ ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նինուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած չափումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս սովորաբար պար մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն աղիւսած խորենացոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճաննայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէն Հայոց: Արամի բերանը դրած այն խօսքը խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արա որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինուսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս առաջինը մանաւանդ Վանայ մանաւանդ Շամիրամի թաղել տալը: Ներքին է կարծել թէ հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատմական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունեւար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երեք զայն գիցաբանական զրոյցներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնաբք պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցնելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յա-

րութիւնն առած նկատելով: Ի՞նչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համարուէր գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Հատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն, որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմէին ետ կը կեցընէ: «Ուշ է, հայրիկ, ո՛չ ես, ո՛չ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի քան անել», եւ կ'ուզէ խնդրել բանակցութեամբ լինելուն կամ գերի երթալ: «Լաւ է ինքս գերի լինիմ», քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ», քան Հայոց գահին ու Հայոց զօրքը: Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ զրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լայայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը, որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մին ալ խ. Լեւոնեան¹ գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, որ մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը զրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախճալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Կացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ աղբ) մաս մը ջրանցքով խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հասնէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու չլիթած՝ եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի:

Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւ. բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թախտ մաններով զայն կենդանացընեն. տեսնելով չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպել իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Լայայեանց հրատարակածէն աւելի հետքերբերական է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացընեն:

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհւոյն: Դերերու շրջումը որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիւ զարուհութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցաւ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելը Արայի աւանդավէպին մէջ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միտորէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին յուսահատութենէն ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ կը մեռնի պատերազմի հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի առասպելին համար հիմնական նշանակութիւն ունի: Անհնար է ուրեմն այս կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ պատճառական աղբրս փնտռել. կամ այս կէտիս մէջ առասպելը փնտռուած յատարարելու եղբ, որուն բաւական պատճառ չ'ունինք դժբախտապար:

Առասպելը հետաքրքրական համարելու բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւսուած Վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն է: Զարմանալի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթէ Ոստանէ = Գմբեթը Ոստանին
Ճոռնու Շաճիրանէ = Առուն Շաճիրամին
Մկկիաւթէ խիզանէ = Մկկիթը խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեթ խարապ նաորպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին»:

Քրդական «Շաճիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շաճիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղներու շինութեան քրդական աւանդութեան մէկ այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մեր արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն ո՞րը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ է, ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջուն թեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զըրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանուը Շաճիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երբ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոդոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւսեբիոս Կեսարիացիէն¹, որ խորենացոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտեմք, որ Շաճիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ խորենացին մ'ըրած եւ սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շաճիրամի ընծայած ըլլայ Անի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՞վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելին աւելի համապատասխան էր: Խորենացոյ ենթադրութեամբ նոր աւանդութիւն մը ծագել՝ եթէ նկատողութեան առ-

նունք այն աղբիւրութիւնը զոր խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ, եւ կասկածով կը վերաբերուիմ խորենացոյ ջրմուղներու աւանդութեան — պարզապէս իր հանրածանօթ անվտանգութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ այս ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը, որ հաւապատմութեան մէջ, նկատելով, որ հաւապատմութեան արդէն մուտ գտած ըլլալու է նորէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շաճիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մեծ եղած է նաեւ իր աղբիւրութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հաւաքային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր զըրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորչուր եղած միջոցիս. իբր զըրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդակէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ զըրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի աւանդակէպին համար, առանց նկատողութեան առնելու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:

Կար չկար, կ'ըսէ զըրոյց, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը որ մը պալատէն վար նայեալ տեսնէ՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բռններու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամենէն աւելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաւորներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն տեսն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ այս ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն զինքն երջանիկ ընել: Գանձատուը կը պահպանէր անոր ահագնատեսիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստաւորեալ եւ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթան եւ չի լինար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատեն. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին

¹ Ժամանակագրութիւն Եւսեբիոս, II, էջ 64:

եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւեաւոր առիւծ է եղեր այս զարմալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զերենք դիմացը անցընէ: Ինչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիւծը կը սպառնայ զերենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին վրայ, որ զերենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչով փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Ցամաք ելլելուն պէս պատանուոյն կը հրամայէ որ զինքն սպաննէ. գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ զատ եւ աղիքներն ալ զատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ձիգ կը թափէ բարեբար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիւծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ինչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ ապա իջնալով պատանուոյն առջեւ ծուռկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց փեկփեկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները զէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երկնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիք շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը գնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար՝ աղջիկը ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելէ եւ կը սկսի ծովը զննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը

լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէ՝ ուղածը կը կատարէ եւ փերթիկը տանի տունը: Փերթին ինք զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ զքեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չուզէր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուի ըստածներով եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Արդ վրայ փերթին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գալիս եւ զքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ինչ ունիս, քորիկ, ինչ կ'ուզես, այն ատեն ընէ՝ հեռուն, շատ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհի բոժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կախուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը բեր եւ զարկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չդառնայ: Աղջիկը փերթին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդրէրը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը վերանայ: Եւ ինչ տեսնէ, հեռուն, շատ հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը սքանչելի պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Ար սրանայ դէպի վար, կ'իջնայ կ'իջնայ եւ կը հասնի պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թաղուորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարգի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւք մը պատանին կը բաժնէր: Բարեկամ, ինչո՛ւ եկած ես, ինչ կ'ուզես, կը հարցընէ աղջիկը, որուն իբր պատասխան, կ'ըսէ աղջիկը, կը խաբուիս, եթէ կը կարծես թէ քորիկ հիւանդ է, անիկա զքեզ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վերաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար է զքեզ համոզել, որ քիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դիր ինչ: ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերթիկներ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տուր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտիւր եւ քնարը ա՛ռ, ինձի եկուր: Ժիշդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս

հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լծին մէջ փակուած: Յանկարծ փնկփնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկլտուքն ու աղաղակն լսելով հորն կ'իջնան եւ իրենց սկզբաներով մագր կը քակեն եւ վերքերը կ'առողջացնեն: Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ գուրս կ'ըլլէ հորէն եւ ձին ալ գալով՝ հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն: Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրին: Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն մէկ օտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան զօր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացնելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:

Ժողովրդական զօրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արաբներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացատրիկ դիրքովն ու նկարագրովն առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը գործած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ վիրաւորներ կը կենդանացնեն, բուժելով անոնց վերքերը: Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վերքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մագը կը կտրեն, անշուշտ վերքն ալ լեզուաւ կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարիմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ Ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցնելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդաղարամետ իջեցնել կը նշանակէ: Եթէ գեղարին է այսու հանդերձ զօրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացնել, քանի որ երկու զերար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ

կարելի ուրանալ, որ նաեւ այս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակետով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ զինքն չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս զհերոսը մէջտեղէն բանայ, եւ թէեւ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի, թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի, ուսկից կազատի իր շնիկներուն օգնութեամբ, վերջը նստելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս վերջին կէտը Արայի աւանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին առեղծուածային կը մնայ մեզի հերոսին յարութիւն առնելէ վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ որչափ բնական է մեր զօրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու զօրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իզմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամենուն հազարաւոր փերի: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլայ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ըլլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը զինքն իր ծնկուղներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնէ ներս համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց աղջիկը փերիէ մը խաբուելով անոր սամուրանօք կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը սպաննել: Սկզբանէ չի յաջողեր, բայց յետոյ կը

բռնուի հերոսը. փերիին խորհրդովն աչքերը կը կոյցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղբու թիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ինչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացնէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն էր լալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի առաջնորդը կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան նուաճող դեռ շատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ աշխարհի նմանութիւն ունի մեր նախնիքի առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իլիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր զրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ: 24-րդ դրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չէր, ասոնց մէջն է նոյն իսկ *Ἀργεῖνός* որ ըստ չլուայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Արգոնաւորդներու յունական աւանդութեան անցած եւ հոն կողքին գարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական չէր, որ Հայ աղբիւսի մէջ է մեր հրատարակած զրոյցը: Հայ զրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արեւնակցական, այլ աւելի սիրոյ կապեալ իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ընել զրոյցին մէջն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիւքսոս եւ Հելէ, թողնով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի

ծով, ուր ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիւծը հաւանորէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ հարում ունին առիւծի տեսագծին եւ ո՛վ գիտէ քանի զրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արգոնաւոր Հայուն առիւծին պէս երկուքին ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վրայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն կողքի շերտը համեմատաբար աննշանակ է. փոքրիկ շերտը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու զրոյցները զերար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյ Բրիւքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիւքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արէսի նուիրուած մայրիկ մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է Բաստին: Անոր համար ալ շատերը՝ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակութիւն ունի: Մտադրուելով զարգանքի նշանակութիւնն այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր թեւաւոր արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյն Արգոնաւորդ, որով հերոսներն կողքիս կ'երթան Ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը աննշանակ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս գիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վեհագաւոր տեղէն (= Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (= գիցուհի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութեան միջեւ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարաւորապէս կը կազմեն: Առա-

1 Հմտ. Pauly, Enzyklopädie III, „Argonauta“.
2 Müller, Mythologie der griechischen Stämme II, էջ 158:

ջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այեմես Բասոնի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրուած արտ մը հօւր շնորհ երկու ահաբեկիցու լերով եւ յետոյ սպաննել այն վեշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այեմես Բասոնի կու տայ վեշապի ակռաներ, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն: Թէ ոսկից են այս ակռաները՝ դժբախտաբար զոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիւքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակռաները խոյին ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր զօրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգանաւորներուն զօրոյցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Բասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մետէա՝ Այեմեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղբոր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը: Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զօրոյցին անտառին աղջիկն իր գերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն գժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ:

(Հարցանքներ)

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

Լ Օ Ռ Ի

ԵՐ ԿԻՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅ ԲԱՐԱՏՈՒՆԻ ՅԵՂԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

— (Հարցանքներ)

2. Դաւիթ Անհողին 989—1048° եւ
Սմբատ 1089:

Գուրգէնի կը յաջորդեն գահին վրայ Դաւիթ Անհողին եւ Սմբատ, ինչպէս բացայայտ կը գրէ Ասողիկ (էջ 256). «Իսկ եղբորորդին նոցա՝ Սմբատայ եւ Գագկայ՝ Դաւիթ որդի Գուրգէնայ հանդերձ եղբարքն իւրով Սմբատաւ ունի զկողմանս Տաշրաց եւ Վրաց դաշտի»:

Գահակալութեան տարին պէտք է առնուել 989. այսինքն Գուրգէնի մահուան տարին: Թէ Սմբատ ինչ մասնակցութիւն ունէր թագին կամ թագաւորական գործերուն, Ասողիկի կարծ խօսքը չի բացատրեր, ոսկից կրնայ եւ այն իմացուիլ թէ Սմբատ օգնական եղած է եղբոր պետական վարչութեան մէջ, թերեւս աւելի նախարար քան թագակից:

Դաւիթ Կիրիկեան ցեղին ամենէն կարկառուն դէմքն է, եւ իւր դարուն ամենաբաշխ թագաւորը՝ հայկական սահմաններու վրայ՝ Ասողիկ մեծ գովութեամբ կը խօսի իր վրայ (էջ 256). «Ի պատանեկութեան տիս պատանի եղեալ շքեղաշուք հասակաւ եւ վայելչութեամբ՝ իմաստնայր հանձարով, հաճոյ լեալ Աստուծոյ՝ եւ մարդկան, արիացեալ քաջութեամբ, քաջազօր զօրութեամբ յաղթող լեալ ամենայն հակառակորդաց իւրոց»:

Դաւիթ իրեն «արքունական նիստ» կ'ընտրէ Համշուղէ մեծ քաղաքանիստ դղեակը, զոր իրեն կռուան առնելով արշաւանքներ կը սփռէ շրջակայ սահմանները. «արագապէս տիրէ քաղաքին Գմանեաց, հնազանդեցուցանէ եւ զամիրայն Տփղեաց քաղաքաւն իւրով» (Աս. 256)՝ դերով. շինեց Գեբեղա գետին հովտին մէջ լեզուաձեւ տարածուած հողամասին վրայ Լօռի բերդաքաղաքը՝ «եւ այլ եւս երկոտասան բերդ» (Վարդ., էջ 106):

Դաւիթի պատրաստութիւններն եւ նուաճումները հաշտ աչքով պիտի նկատուէին դրացիներէն: Եւ յիշուի Գանձակի փալտուն ամիրան «փութացաւ պատերազմել ընդ նմա՝ զի մի զօրացեալ նկուն արասցէ զնա» (Աս. 257):